

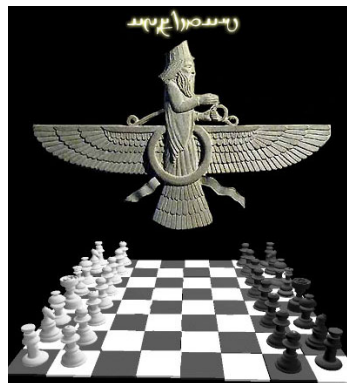

آثار باستانی و ارزش های تاریخی

آیا شطرنج ایرانی است؟

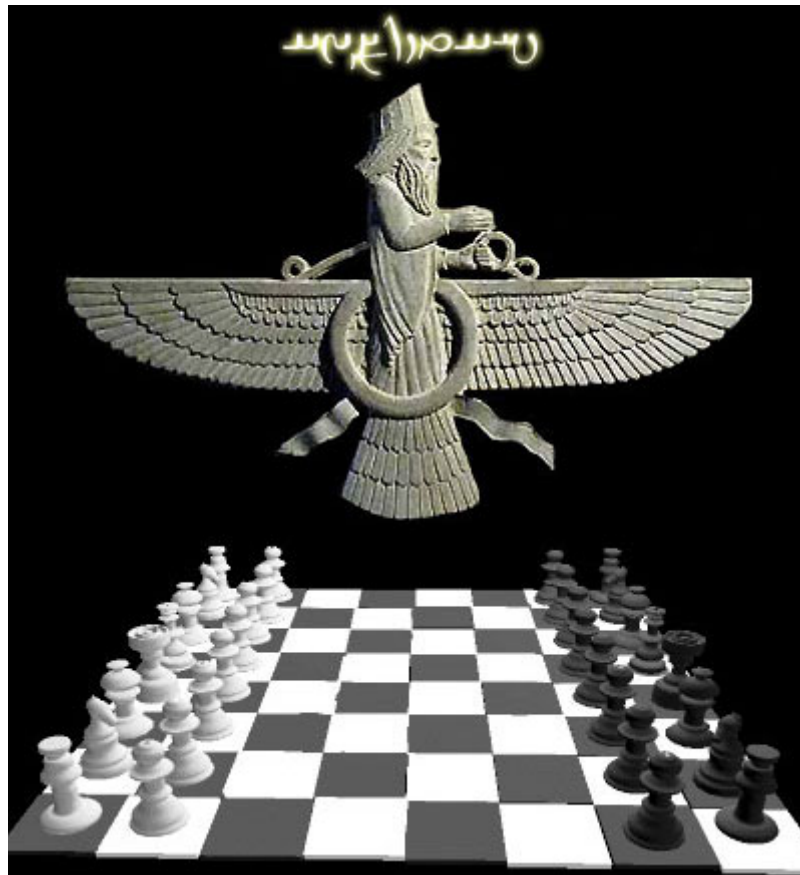
نویسنده: شمشاد امیری خراسانی

انتشار: ۱۲ تیر ۱۳۹۲ ۶۰ دقیقه مطالعه

چکیده مقاله

آیا شطرنج ایرانی است؟ سخن پروفیسور ایوه به عبدالحسین نوابی: خرسندم که از سرزمین ایران، یعنی گهواره شطرنج آمده اید. عبدالحسین نوابی درباره انگیزه اصلی نگارش کتاب سیر شطرنج ایران در جهان می نویسد: هرگز فراموش نمی کنم نخستین روزی که افتخار آشنایی با پروفیسور «ایوه» رئیس اسبق فدراسیون جهانی شطرنج نصیبم گردید. بیش از هر چیزی ایرانی بودنم توجه ایشان را جلب نمود و اظهار داشتند: «خرسندم که از سرزمین ایران، یعنی گهواره ی شطرنج آمده اید.» نخست، گفته ی ایشان را حمل بر تعارف کردم ولی با آشنایی بیشتر با روحیه

آیا شطرنج ایرانی است؟

سخن پروفیسور ایوه به عبدالحسین نوابی:

خرسندم که از سرزمین ایران، یعنی گهواره شطرنج آمده اید.

عبدالحسین نوابی درباره انگیزه اصلی نگارش کتاب سیر شطرنج ایران در جهان می نویسد:

هرگز فراموش نمی کنم نخستین روزی که افتخار آشنایی با پروفیسور «ایوه» رئیس اسبق فدراسیون جهانی شطرنج نصیبم گردید. بیش از هر چیزی ایرانی بودنم توجه ایشان را جلب نمود و اظهار داشتند:

«خرسندم که از سرزمین ایران، یعنی گهواره ی شطرنج آمده اید.»

نخست، گفته ی ایشان را حمل بر تعارف کردم ولی با آشنایی بیشتر با روحیه استاد دریافتم که این جمله پر معنی حاصل مطالعات عمیق ایشان در زمینه شطرنج بوده است.

حال به بررسی عمیقتر این مسئله می پردازیم (آیا شطرنج ایرانی است؟)

شطرنج

شطرنج در منابع

با وجود پژوهش‌های بسیار که به ویژه در قرون معاصر درباره پیدایش شطرنج و مخترع آن به عمل آمده است، تا کنون هیچ یک از پژوهشگران خارجی و ایرانی به نتیجه قطعی و روشنی دست نیافته اند. اما بررسی سابقه تاریخی شطرنج بر اساس برخی از منابع - چنان که خواهیم دید - گواه آن است که ایرانیان حتی قبل از دوره ساسانیان، با شطرنج آشنا بوده اند. می توان گفت ایرانیان بزرگ ترین تأثیر را در بهبود شطرنج و شناختن آن به دنیا داشته اند.

برای روشن شدن موضوع، اسنادی از دنیای باستان را که در آن ها از شطرنج نام برده است مورد بررسی قرار می دهیم.

ز لحاظ تاریخی، «کارنامه اردشیر بابکان» یکی از کهن ترین اسنادی است که در آن از واژه «شطرنج» سخن رفته است. شاید این خلاصه شده کارنامه مفصل تری است که اصل آن امروز در دسترس نیست.

اینک بخشی از آن که مورد نظر است، از همان سند باستانی عیناً نقل می شود:

«اردوان چونش اردشیر بدید، شاد شد، و گرامی کرد، و فرمود که هر روز ... به نخجیر و چوگان شوید ... به یاری یزدان به چوگان و اسوباری و چترنگ ... و دیگر فرهنگ از ایشان همگی چیر و ورد بود.»

شطرنج

با استناد به اشاره ای که در متن مورد بحث نسبت به شطرنج رفته است چنین استنباط می شود که در زمان اردوان پنجم، آخرین پادشاه اشکانی شطرنج مورد توجه درباریان آن زمان بوده است، به عبارت دیگر از حدود ۱۷ قرن قبل طبقات ممتاز ایران باستان با این هنر آشنا بوده اند.

برای آنکه هنری بتواند مورد توجه طبقه ای قرار گیرد و گسترش یابد، باید مدتی به نسبت دراز رایج بوده باشد. اگرچه برخی از پژوهشگران پیشینه شطرنج را به خیلی پیش از تاریخ مورد نظر نسبت داده اند، ولی آنها مدرک و دلیل مستند و قابل اعتماد و دقیقی عرضه نمی دارند.

با این وجود نمونه ای از این داستان ها که شهرت فراوان تری دارند، یکی حکایت سوباندهو که در حدود اوایل قرن هفتم میلادی، به زبان سانسکریت نوشته شده است می باشد و دیگری داستان بانا است (قرن هفتم میلادی). در این نوشته برهمنی هندی داستانی را به رشته ی تحریر درآورده است.

اکنون به فرضی که سندیت دو مورد اخیر پذیرفته باشد از لحاظ قدمت تاریخی در مقام مقایسه می بینیم که کارنامه اردشیر بابکان حدود سه قرن قدیمی تر است. اما به هر حال اینکه بازی شطرنج در هندوستان ابداع شده است در منابع ایرانی از جمله شاهنامه فردوسی هم به چشم می خورد.

نام این بازی را در زبان سانسکریت چاتورانگا می گویند همچنین گفته می شود بازی های مشابهی در چین هم رواج

داشته است که البته برخی معتقدند شطرنج تحت تأثیر آنها است اما اگر این را هم بپذیریم باید توجه داشت که ایرانیان مهم ترین نقش را در جا انداختن این بازی و شناختن آن به تمدن های دیگر داشته اند.

واژگان اجزای شطرنج

با بررسی واژگان شطرنج می توان دریافت که بسیاری از واژگان اجزای شطرنج تحت تأثیر واژگان پارسی هستند. برای روشن تر شدن این موضوع به بررسی چند مورد می پردازیم.

شطرنج

شطرنج:

این واژه معرب شترنگ یا چترنگ پارسی است. ترکیبی از دو بخش چتر یا چتور(ستور) به معنای چهار تایی و انگ یا هنگ که به معنی ردیف یا دسته آمده است.

چتور اشاره به چهار نوع حرکت اختصاصی مهره های شطرنج هم دارد.

شاه:

شاه اساسی ترین مهره های شطرنج است و واژه ای است پارسی که ریشه ی قدیم آن خشایشیه **𐎧𐎱𐎼𐎿𐎧𐎡𐎹** می باشد. این واژه که به خط میخی در سنگ نبشته های میخی کوه بیستون کنده شده، از روزگار دیرین به یادگار مانده است.

باید توجه داشت که شاه در زبان سانسکریت نرپاتی و به هندی و سایر زبان های نزدیک به آن، «راجا» گفته می شود و شاهنشاه را «مهاراجا» می گویند. در صورتی برای شاه شطرنج همان واژه پارسی شاه را به کار می برند.

جالب تر آنکه در تمامی زبانهای شبه قاره ی هند، مانند اردو، گجراتی و... نیز به این مهره ی شطرنج «شاه» و حتی گاهی «پادشاه» هم می گویند. این در حالی است که در بسیاری از زبان های سراسر گیتی برای واژه شطرنج همین کلمه شاه را جناس و اقتباس کرده اند.

در فرانسه اشه: لاروس، کتاب لغت معروف فرانسه، با صراحت در مقابل این لغت اظهار می کند که از شاه پارسی گرفته شده است.

به آلمانی شاخ

در چک و اسلواکی شاخی

به روسی شاخمات: که چنین می نماید که همان شاه مات پارسی است

به انگلیسی چس می گویند.

شطرنج

وزیر:

در ایام قدیم، ایرانیان برای وزیر واژه فرزین را به کار می بردند. هنوز هم در برخی از گویش های محلی ایران واژه فرزین استفاده می شود.

برهان قاطع این مهره شطرنج را فرز می گوید که در پارسی باستان هم گویا فرژ، فرز و فرزان گفته اند. بنابراین به سادگی می توان پذیرفت که وزیر اقتباسی است از همین واژه.

در زبان های دیگر مثلاً عربی به آن الفرز و در روسی فیرز (Fierz) می گویند. کشورهای غربی در اوایل آشنایی با شطرنج به آن فرز می گفتند اما بعد ها در جریان ایجاد تغییرات در حرکات شطرنج ، واژگان آن نیز دستخوش تغییراتی شد.

جالب آنکه در زبان های هندی، گجراتی، اردو، کشمیری و ... از واژه ی وزیر در شطرنج استفاده می کنند، در صورتی که این واژه را در سانسکریت «مُنتری» می گویند.

گهواره شطرنج

موری، محقق بزرگ انگلیسی نظریه ای در باب شطرنج دارد که بخش هایی از آن را به عنوان حسن ختام، در انتهای این نوشتار قرار می دهیم:

اهمیت تأثیری که ایران در دوران پیش از اسلام روی شطرنج باقی گذارده است، بیشتر و با دوام تر از سایر ادوار تاریخی آن می باشد. زیرا، ثبات، نظم، روش کار و فهرست واژه ها و اصطلاحاتی که در آن ایام ایرانیان در شطرنج به کار برده اند، همواره در غرب باقی مانده است.

در واقع اگر بگوییم شطرنج اروپا بیشتر مدیون سلف ایرانی خود یعنی شترنگ می باشد، تا جد مبهم و تاریک هندی چاتورانگا، سخنی به گزاف نمی باشد.

شاید به طور کلی بتوان هندوستان را زادگاه شطرنج نامید و ایران را گهواره این هنر زیبا دانست.

منابع تصویری:

The House Of Staunton

منابع نوشتاری:

تئوری بنیادی شطرنج - مایز لیس

دانستنی های عمومی شطرنج - کورتس دورفر - ترجمه ابوالقاسم نجیب

سیر شطرنج ایران در جهان - عبدالحسین نوابی

گردآورنده: محسن طزری گسترش یافته در: گاهنامه نیلوفر ایرانی، نامه ۸، مهر ۱۳۹۰

برگرفته شده از پردیس اهورا

ارجاع به این مقاله

شمشاد امیری خراسانی، «آیا شطرنج ایرانی است؟»، پارسیان دژ، ۱۳۹۲.

خواندن مقاله و پیوست های آن در وبسایت پارسیان دژ

نشانی ثابت این نسخه:

<http://parsiandej.ir/articles/1285/pdf/شطرنج.pdf>

آخرین ویرایش مقاله: ۱۲ مرداد ۱۴۰۵